

הסדר אחרי מלחמה: האם הניסיון של ישיבות ההסדר לגשר על פני השטח הדתי-חילוני נוחל הצלחה?¹

אלישבע רוסמן

מבוא

כאשר מדברים על שילובם של חיילים דתיים בצה"ל, הנטייה היא להתחיל את הדיון משנת 1988, עם הקמתה של המכינה הקדם צבאית הראשונה, "בני דוד-עלי". נראה כי חשוב יותר להתחיל את הדיון ממלחמת ששת הימים, וליתר דיוק מהתקופה שמיד לאחריה.

עם חזרת בני כפר עציון לקיבוץ כמעט מיד לאחר המלחמה, החל להתגבש רעיון להקמת ישיבה בגוש עציון שתעמיק את האחיזה במקום ותהווה מרכז אזורי. ואכן, כבר בשנת 1968 הוקמה ישיבת "הר עציון", שהייתה הראשונה שהוקמה מלכתחילה כישיבת הסדר. אמנם, מסלול ההסדר היה קיים עוד לפני המלחמה, אך הקמתה של ישיבת "הר עציון" סימנה את עצמאותו. במקביל ל"הר עציון" נוסדה ישיבת "הכותל" בעיר העתיקה בירושלים, שגם היא כללה מסלול הסדר. ישיבות אלו קידמו את כניסתם של בני הישיבות לצה"ל באופן מוצהר, ולמעשה השפיעו לטווח ארוך על שילובם של חיילים דתיים ביחידות הלוחמות. עד להקמתן של ישיבות ההסדר, מסלול ההסדר היה כלול במסגרת הנח"ל וחל רק על ישיבת "כרם ביבנה"². לאחר הקמת ישיבות ההסדר, הפך המסלול, כאמור, לעצמאי לכול דבר ועניין והחל לצבור תאוצה.

נראה כי הניצחון במלחמת ששת הימים והחזרה למקומות בעלי משמעות עמוקה עבור הציונות הדתית (כפר עציון והרובע היהודי בירושלים) עודדו את

1 המחקר המשמש בסיס למאמר זה נערך במימון הקרן הלאומית למדעים (ISF), מענק מספר 137/15. ברצוני להודות לצוות עוזרות המחקר שלי, מוריה גרינבוים ודפנה סופרין, וליועץ הסטטיסטי, שמואל אבן-זוהר.

2 לתיאור נרחב של מסלול ההסדר ראו: Stuart Cohen, *The Scroll or the Sword?*, (Amsterdam: Harwood, 1997); Elisheva Rosman-Stollman, *For God and Country? Religious Soldier-Students and the Israel Defense Forces* (University of Texas, 2014).

הרצון להשתלב בצה"ל באופן משמעותי. התפיסה ששירות צבאי מהווה מצווה התעצמה מאוד לאחר אותה מלחמה.³ ניצניה של תנועת "גוש אמונים" ונושא ההתנחלויות, שהתעוררו כתוצאה מהמלחמה, העצימו ככול הנראה את הרצון של הנוער הדתי להתגייס כחלק מזהותו הדתית, ולא רק כחובה אזרחית וחוקית. הרב יהודה עמיטל, ממייסדי מסלול ההסדר, הושפע עמוקות מהמלחמה, דבר שתרים להקמת ישיבת ההסדר "הר עציון".⁴ מלחמת ששת הימים ותוצאותיה היו, אפוא, גורם מרכזי בעיצוב מסלול שירות זה והעצימו את הרצון להיות שותפים לנשיאה בנטל הביטחוני. עם זאת, מסלול ההסדר מעולם לא עודד את תלמידיו להתמיד בקריירה צבאית או לנסות ולהגיע למוקדי השפעה בציבוריות הישראלית. השאיפה הייתה, והינה עד היום, לנשיאה משותפת בעול יחד עם כלל אזרחי ישראל, ובכלל זה בעול הביטחוני.

עצם כניסתם של חיילים דתיים לצה"ל לא היוותה חידוש. עובדה ידועה היא שדוד בן-גוריון ייעד תפקיד חברתי מרכזי לצה"ל ורצה כי כל אזרחי ישראל ישרתו בו. בעיניו, צה"ל היה ההזדמנות האחרונה למפגש הדדי בלתי אמצעי בין צעירים וצעירות מכול חלקי החברה הישראלית. לדעתו, זו הייתה אחת הסיבות ליצירת "צבא העם" – צבא שיהיה מורכב מכול חלקי העם ויגן על העם כולו; צבא שלא רק יגן מפני אויבים מבחוץ, אלא גם יגשר על פני פערים חברתיים וימסד זהות קולקטיבית אחת שתכיל את כל חלקיו ומגזריו של העם מבפנים. נראה כי הערכה זו מלווה את צה"ל עד ימינו.⁵

למרות שחיילים דתיים שירתו בצה"ל מאז הקמתו (ואף לפני כן, בתקופת היישוב), יכולתם לשמור במסגרתו מצוות הייתה מוגבלת. על אף מאמציו של הרב הצבאי הראשי הראשון, הרב שלמה גורן, והתנהלותו הבולטת בזמן כהונתו, חיילים דתיים עדיין התקשו להתנהל כאנשים שומרי מצוות במדים באופן שלא היה כרוך במאמץ.⁶ בתגובה למצב זה, המסלול המועדף על צעירים דתיים היה גיוס לגרעיני נח"ל דתיים, ולא גיוס כבודדים ליחידות הטרוגניות. הרב עמיטל,

ניתן להניח קשר בין ישיבות אלו לבין תנועת "גוש אמונים", אם כי יש לזכור כי ישיבת "הר עציון" שייכת לצד השמאלי של המפה הפוליטית וכי הרב עמיטל, שהיה בין העומדים בראשה, כיהן בהמשך דרכו כשר מטעם מפלגת "מימד".

3 אלישבע רוסמן, "מקומה של הציונות הדתית בצה"ל: מבט מבפנים", בתוך: **מקומה של הציונות הדתית בחברה הישראלית** (שם זמני), צחי הרשקוביץ ויאיר שלג, עורכים (המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים), טרם פורסם.

4 אלישיב רייכנר, **באמונתו: סיפורו של הרב יהודה עמיטל** (ידיעות ספרים, תל אביב, 2008), עמ' 12–13.

5 ראו למשל: ב' שור, ברוך נבו ויעל שור, **החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, פרויקט צבא-חברה, ירושלים, 2002.

6 אלישבע רוסמן-סטולמן, **צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 2005.

שהכיר היטב מציאות זו משירותו שלו בצה"ל, ביקש כבר בסוף שנות החמישים של המאה הקודמת למצוא מסלול שירות שיאפשר לצעירים דתיים לשרת כמו כל אזרח ועם כלל העם מצד אחד, ולעשות זאת במסגרת המתאימה לצרכיהם כשומרי מצוות ובדרך שתאפשר לימוד תורה משמעותי, תוך יצירת עתודה תורנית ציונית (ולא חרדית), מצד שני.

כאמור, כבר בסוף שנות החמישים הוקם בצה"ל מסלול שאפשר שילוב של לימודים דתיים עם שירות צבאי. ברם, מסלול זה היה חלק משיבה קיימת ("כרם ביבנה") ונתפס כרעיון של "בדיעבד". הקמת הישיבה בגוש עציון לאחר מלחמת ששת הימים סימנה את יציאתו של מסלול ההסדר לעצמאות ואת ראייתו כאפשרות של "לכתחילה" ולא "בדיעבד".⁷ אחרי ישיבת "הר עציון" הוקמו ישיבות רבות אחרות, וכיום מגיע מספרן ל-54.⁸ ישיבת "הר עציון", שהקמתה לאחר מלחמת ששת הימים אינה צירוף מקרים בלבד,⁹ השפיעה במובנים רבים על ההסדר כולו: רבים מתלמידיה הפכו בעצמם לראשי ישיבות הסדר, והיא ממשיכה להאציל מרוחה על המסלול גם לאחר מותם של מייסדיה, הרב עמיטל והרב ליכטנשטיין. נכון לשנת 2017, המסלול בנוי כך שבוגרים של מערכת החינוך העל-יסודית הממלכתית-דתית מגיעים לישיבה לפרק זמן של לימוד (שנה עד שנה וחצי, בכפוף למדיניות של כל ישיבה וישיבה), שבמהלכו הם עוברים תהליך חיול. במובן זה, מסלול ההסדר פועל כמו מסלול גרעיני נח"ל. לאחר תום פרק הלימוד שמוגדר כשל"ת (שירות ללא תשלום), החיילים מתגייסים. אלה מביניהם המסוגלים לכך רפואית, נשלחים לשירות קרבי. הצורך לאפשר לבני התוכנית מסלול שירות העונה לצרכיהם הדתיים, הביא ליצירת "מחלקות בני"ש" (בני ישיבות), בהן משרתים חיילי ההסדר כקבוצה, בדרך כלל בנפרד מחיילים לא דתיים.¹⁰ לאחר כשנה וחצי

7 רייכנר, באמונתו: סיפורו של הרב יהודה עמיטל.

8 אתר איגוד ישיבות ההסדר, 2017.

9 כאן המקום להעיר כי גם מלחמת יום הכיפורים השפיעה מאוד על הישיבה ועל העומדים בראשה, אולם השפעות אלו היו שונות ונגעו לתחומים חברתיים אחרים. אין אפשרות במסגרת מאמר זה לדון לעומק בפולמוס סביב אורך השירות של יחידות ההסדר. יש לזכור כי המחשבה שהניעה את צה"ל בהסכמתו למסלול זה היא שללא אפשרות שתשלב שירות עם לימוד תורה, יהיו תלמידים שיבחרו ללמוד בישיבות חרדיות ולא יגיעו לעולם לשירות צה"ל. כלומר, שירות מקוצר היה בעיני צה"ל עדיף על חוסר שירות, אף שבפועל, הנושא מורכב יותר. ראו: Cohen, *The Scroll or the Sword?*; רוסמן-סטולמן, **צבא ודת כמערכות תובעניות**.

10 אם כי גם חיילים דתיים שלא משתייכים למסלול ההסדר משרתים ביחידות אלו לפעמים, ומפקדיהם אינם בהכרח בני הסדר או אפילו דתיים. בשנת 2005 הוקמה אופציה נוספת לשירות בעידודו של ראש אכ"א דאז, אלעזר שטרן. במסגרת זו משרתת כיתה של חיילי הסדר (כ-12 חיילים) במחלקה הטרוגנית רגילה בחי"ר. ישנן ישיבות הסדר הבוחרות במתכונת שירות זה וישנן שנשארו במתכונת המסורתית של מחלקת בני"ש בתוך פלוגה הטרוגנית. להשוואת מתכונות אלו לצבאות אחרים ראו: Elisheva Rosman-Stollman, "Religious

של שירות פעיל (שר"פ), חוזרים התלמידים לישיבותיהם לפרק לימוד נוסף בשל"ת. המסלול כולו אורך חמש שנים, אולם השירות הפעיל במדים קצר יותר משל חיילי השירות הסדיר.¹¹ שירותם של תלמידי ישיבות ההסדר כקבוצה הומוגנית מצמצם את מגעם עם נשים ועם חיילים לא דתיים. יש לציין כי חיילי ההסדר היוצאים למסלול של קצונה עוזבים את מסלול ההסדר ומשרתים במסגרות הטרוגניות לכול דבר.¹² הקמת ישיבות ההסדר סימנה למעשה נקודת מפנה ביחסה של הציונות הדתית לצה"ל והפכה אותו ממקום מאיים מבחינתם של חיילים דתיים למקום שבו יש גם להם מקום. אם בעבר המחשבה הייתה שמתגייסים דתיים (שלא התגייסו דרך גרעיני נח"ל דתיים) נמצאים בסכנה מתמדת מבחינת אמונתם וערכיהם, ישיבות ההסדר הביאו לשינוי בתפיסה זו. הן אפשרו למתגייסים דתיים להתגייס באופן שנתפס כפחות בעייתי ומאיים, וכך להצטרף לקולקטיב. הקבוצה החברתית ממנה באו קיבלה סידור זה כלגיטימי, וצה"ל עצמו ראה בו הסדר הולם.

הרב עמיטל, היוזם העיקרי של המסלול, האמין כי שירות של חיילים דתיים בצבא הוא הכרח חברתי וכי ישנה חשיבות רבה לשירות ביחד.¹³ מבחינה זו, נראה כי בן-גוריון והרב עמיטל האמינו שניהם ב"השערת המגע" (contact hypothesis), למרות שלא קראו לה כך וככול הנראה לא הכירו אותה. מי שהגה את "השערת המגע" היה אלפורט (Allport), שנתן לה ביטוי בחיבורו שהפך לקלאסי.¹⁴ התיאוריה שלו נשמעת הגיונית ביותר לישראלים: כאשר מאחדים פרטים מקבוצות חברתיות שונות (למשל, שחורים ולבנים, נשים וגברים, להט"בים וסטרייטים) בקבוצה אחת ועוברים יחד חוויה משמעותית ומעמיקה, חברי הקבוצה יצליחו להתגבר על דעותיהם הקדומות אלה על אלה. כל פרט יקבל את חברי "קבוצות החוץ" (outgroups), שאינם שייכים לקבוצת ההתייחסות הראשונית שלו ("קבוצת הפנים" – ingroup), כשווים לו. מדובר בתהליך ארוך, שאינו בהכרח בלתי הפיך,

Accommodation as a Civil-Military Looking Glass: The Case of the Indian and Israeli Armed Forces," *Journal of Church and State*, Vol. 58, no. 3 (2016), pp. 440-461; Elisheva Rosman, "Toward a Classification of Managing Religious Diversity in the Ranks: The Case of the Turkish and Israeli Armed Forces," *Armed Forces & Society*, Vol. 42, no. 4 (2016), pp. 675-695.

11 יש להעיר כי כיום קיימות וריאציות שונות למסלול, כגון מסלולי שילובים ושסדר, המאפשרים פרקים אחרים של שירות, ארוכים יותר.

12 עובדה ידועה היא שיש ישיבות המעודדות יותר יציאה לקצונה (דוגמת ישיבת "הגולן") ויש שפחות (כמו "הר עציון").

13 רייכנר, באמונתו: סיפורו של הרב יהודה עמיטל.

14 G. W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Reading: Addison-Wesley, 1962); לסקירה מעמיקה יותר של התיאוריה ראו: J. A. Everett, D. Onu, "Intergroup Contact Theory: Past, Present, and Future," *The Inquisitive Mind*, Vol. 2, no. 17 (2013), pp. 1-11.

אבל לדעת אלפורט, הוא בהחלט מתרחש. התיאוריה אוששה במחקרים שונים, במיוחד במחקרים העוסקים בלכידות בתוך יחידות צבאיות.¹⁵ לתיאוריה של אלפורט יש גם מבקרים, ובעשור הקודם אף נטען שהשפעתה מוגבלת. לפי קרבס, לאחר השחרור מהצבא חוזרים בני הקבוצות החברתיות השונות, שהיו מלוכדים בזמן השירות, לקבוצות הייחוס המקוריות שלהם באזרחות, והגבולות החברתיים חוזרים לקדמותם.¹⁶ בזמן השירות, חברי יחידה צבאית יהיו מוכנים למות כדי להגן אלה על אלה, אולם לאחר שחרורם לא יסכימו שחבריהם מהשירות הצבאי, המשתייכים לקבוצות חוץ, יתחננו עם בת משפחתם. סטיוארט כהן הצביע על בעייתיות זו במחקריו על תלמידי ההסדר.¹⁷ לדבריו, תלמידים אלה הופכים במהלך שירותם למסוגרים יותר, בניגוד לרעיון המקורי של המסלול. השירות ההומוגני, שמאפשר להם למעשה פחות מגע עם כלל האוכלוסייה בישראל, פוגע עוד יותר בנכונותם לשרטט מחדש את גבולות הקולקטיב. לאור ביקורת זו, נראה כי הגיע הזמן לבחון מחדש את המהלך שהחל בעקבות מלחמת ששת הימים ולבדוק את השפעותיו של שירות צבאי משותף, שמנסה (בין היתר) לגשר על פני פערים חברתיים: האמנם יש לשירות המשותף של בני ישיבות עם כלל האוכלוסייה בישראל השפעה על סגירת השסע הדתי-חילוני?

מתודולוגיה

על פי נתוני המועצה להשכלה גבוהה מ־2013, כמחצית מכול שכבת גיל של אזרחי ישראל מתחילה בלימודים אקדמאים בכול שנה נתונה.¹⁸ נתונים אלה כוללים את כל אזרחי ישראל, ומכאן שמוסדות להשכלה גבוהה הם מיקום מתאים למחקר על החברה הישראלית.¹⁹ בזמן לימודים לתואר ראשון, הסטודנטים נמצאים במגע

15 Robert MacCoun, William Hix, "Unit Cohesion and Military Performance," in: *Sexual Orientation and the US Military Personnel Policy*, Bernard D. Rostker et al. (eds.) (RAND, 2010); Robert MacCoun et al., "Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat? An Old Question with an Old Answer," *Armed Forces & Society* 32 no. 4 (2006): 646-654; Anthony C. King, "The Female Soldier," *Parameters*, Vol. 43, no. 2 (2013), pp. 13-25.

16 R. R. Krebs, "A School for the Nation? How Military Service does not Build Nations, and how it Might," *International Security*, Vol. 28, no. 4 (2004), pp. 85-124.

17 S. Cohen, *Israel and its Army: From Cohesion to Confusion* (London: Routledge, 2008); Stuart A. Cohen, "Religion as Nation-Binder and Nation-Divider: Interpersonal Relationships in the Israel Defense Forces," in: *Religion, Politics, Society and The State*, Jonathan Fox (ed.) (Boulder, CO: Paradigm, 2012), pp. 89-103.

18 במכללות ובאוניברסיטאות. מעט יותר ממחצית מהנרשמים מגיעים למכללות.

19 במיוחד כאשר המדגם עוסק בישראלים בגילאים 23-27, לאחר שירות (צבאי או לאומי) או בלעדיו. עם זאת, יש לזכור כי מדובר רק במחצית מכול שכבת גיל. אולם מכיוון שאין אפשרות מקבילה לדגום את המחצית שאינה לומדת לימודים אקדמאיים, נאלצנו להסתפק

יומימי רציף עם אנשים שונים מהם, ועוברים יחד שגרה משותפת המדמה מבחינות מסוימות מצב של "השערת המגע" של אלפורט. אמנם, שלא כמו בזמן שירותם,²⁰ לא מדובר בשהות יחדיו בכול שעות היממה, אולם המגע הוא רציף יותר מאשר במצבים אחרים באזרחות.²¹ יוצאי ישיבות ההסדר מגיעים גם הם ללמוד במוסדות אלה. מכאן שניתן מצד אחד לבחון במסגרת זו את תחושות הנבדקים לגבי שירותם (אם שירתו), ומצד שני לראות האם הם חשים שהייתה לשירות הצבאי השפעה כלשהי עליהם מבחינת תפיסות חברתיות.

הממצאים המוצגים להלן מתבססים על סקר בן שלושה חלקים. בשני חלקיו הראשונים בחן הסקר חברויות שנוצרו בעת השירות, שמירה על קשר כיום ויצירת קשרים עם בני קבוצות חוץ בתקופת הלימודים. בחלקו השלישי של הסקר נשאלו הנבדקים על נכונות כללית ליחסים עם חברי קבוצות חברתיות שונות משלהם: "האם תהיו מוכנים לשכור דירה עם חבר/ה שונה מכם דתית (חילונים עם חרדים או דתיים, למשל)?"²²; "האם תהיו מוכנים להיות במערכת יחסים עם אדם שונה מכם דתית?"²³; וכן: "האם לדעתך שירותך/אי־שירותך השפיע על נכונותך/אי־נכונותך לקשור קשרים עם בני קבוצה דתית שונה משלך?"²⁴

המחקר שיער כי נבדקים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת רמת דתיות יהיו נכונים יותר ליצור חברויות כאלו בעתיד (במקרה זה – במהלך לימודיהם), כלומר, שהשפעת השירות הצבאי היא ארוכת טווח ושהשירות גורם לשינוי תודעתי לגבי חברי קבוצות חוץ. כמו כן שיער המחקר כי ללוחמים ולקצינים יהיו יותר חברים הטרוגניים מבחינת רמת דתיות, הן מזמן שירותם והן בתקופה הנוכחית, בהשוואה לנבדקים שלא שירתו כלוחמים וכקצינים. לבסוף, המחקר שיער כי נבדקים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינה דתית, יחשבו שהדבר אירע בהשפעת שירותם. כלומר, לא רק שהנבדקים מרגישים שהשירות חולל בהם שינוי תודעתי מבחינה חברתית, אלא שהם מייחסים את התנהגותם בהווה לחוויית השירות בעבר.

במדגם הנוכחי. הדבר כמובן צריך לבוא בחשבון כאשר מעיינים בתוצאות. בנוסף, האחוזים הנמוכים של נבדקים שלא שירתו, או שירתו באומי, מגבילים גם הם את המחקר. עם זאת, מכיוון שפריסת האוכלוסייה במדגם כוללת מגוון רחב של האוכלוסייה בישראל, ומכיוון שגם באוכלוסייה הכללית בישראל אחוז המשרתים בשירות הלאומי והצעירים שלא שירתו כלל הוא נמוך יחסית, ניתן לראותה כמייצגת.

20 בהנחה שלא שירתו בבסיסים פתוחים.

21 בשנתם השנייה והשלישית ללימודי התואר, סטודנטים מיסוד כלל את מעגל חבריהם ויודעים אילו קורסים הם לומדים ועם מי: יש להם קבוצות לימוד וחברים שעמם הם מעדיפים לשבת בשיעורים ולבלות לאחר שעות הלימודים, במיוחד אם מדובר במגורים במעונות.

22 כמו כן, הנבדקים ענו על שאלות דמוגרפיות שונות.

ממצאים

הנשאלים בסקר ($N=777$) היו תלמידי ארבע אוניברסיטאות (47 אחוזים מהמדגם) וארבע מכללות (53 אחוזים מהמדגם) מרחבי הארץ, גברים ונשים כאחד.²³ מבין העונים, 82 אחוזים שירתו בצה"ל, 6.5 אחוזים שירתו בשירות לאומי (שנה או שנתיים), ו-11.5 אחוזים לא שירתו כלל. 70.6 אחוזים סיימו את שירותם שנתיים עד חמש שנים לפני עריכת הסקר. 82.7 אחוזים היו בני 23–27, רובם ילידי הארץ (87.9 אחוזים), יהודים (89.4 אחוזים) ולא נשואים (91.5 אחוזים). מתוך יוצאי הצבא, 27.6 אחוזים שירתו בתפקידי לחימה ו-12.2 אחוזים שירתו כקצינים. קבוצת הלא משרתים כללה יהודים ולא יהודים כאחד. כשני אחוזים למדו לימודים ישיבתיים לפני השירות, ו-1.4 אחוזים למדו בישיבות ההסדר. המספרים הקטנים של יוצאי ישיבות ההסדר אינם מאפשרים הוצאת מסקנות חותכות לגביהם, אולם ממצאי הסקר ניתן לגזור תובנות רלוונטיות.

ניתוח הממצאים בעזרת מובהקות סטטיסטית מצביע על כך ש**חברויות הטרוגניות (מבחינת רמה דתית) במהלך השירות מנבאות חברויות הטרוגניות (מבחינת רמה דתית) גם במהלך הלימודים** (מובהקות על פי מקדם התאמה של פירסון, $p=0.462$). כלומר, נשאלים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת רמת דתיות (חילונים עם חברים דתיים ולהפך) במהלך שירותם, צפויים לפתח חברויות כאלו גם במהלך לימודיהם. יתרה מכך, נשאלים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת רמה דתית בזמן השירות היו משוכנעים יותר כי השירות הוא שגרם להם להיות פתוחים יותר לחברויות הטרוגניות מבחינת רמת דתיות ($p=0.368$). כמו כן, נמצא קשר מובהק בין נבדקים שהיו להם חברים הטרוגניים בזמן השירות ובין נכונות לשכירת דירה משותפת ולניהול מערכת יחסים עם בן/בת זוג שונים מבחינת רמה דתית. ממצא זה חזר על עצמו גם לאחר הצבת הנתונים במודל SEM.²⁴ מהנאמר עד כאן נראה כי שירות ביחידות הומוגניות (כמו מחלקות בני"ש) אינו מעודד גישור על פערים חברתיים, ואולי אף ההפך הוא הנכון.

ניתוח הנתונים על פי רמת דתיותם של המשיבים מניב מסקנות נוספות המחזקות תובנה זו. נבדקים התבקשו לסווג את עצמם על פי תיוג מקובל של רמת דתיות בחברה הישראלית (חרדי, דתי, דתי לשעבר – דת"ש – מסורתי, חילוני). בחלוקת הממצאים על פי משתנה זה, נראה כי נבדקים דתיים (לא בהכרח יוצאי ישיבות

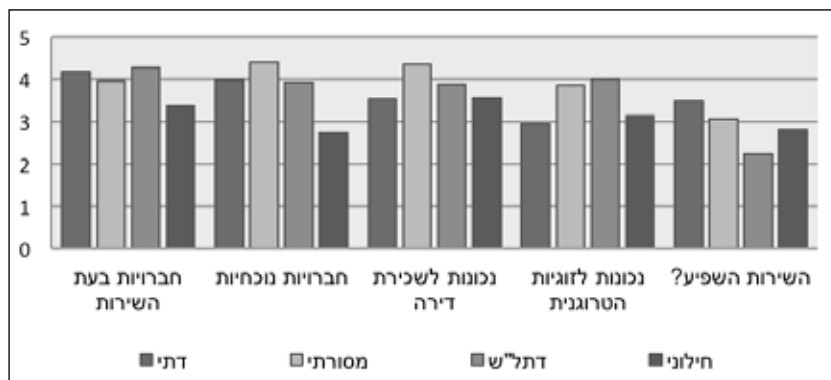
23 המדגם היה אקראי, למעט הבחירה במוסדות להשכלה גבוהה שבהם יועברו השאלונים, כדי שישקפו פריסה גיאוגרפית נאותה.

24 בשל קוצר היריעה, לא ניתן להרחיב במאמר זה בנוגע לניתוח הסטטיסטי, למבנהו הכולל של השאלון וליתר הפרטים המתודולוגיים.

הסדר) נוטים לפתח חברויות הטרוגניות יותר מאשר חברי קבוצות אחרות (ראו טבלה 1).²⁵

ראוי להזכיר כי העובדה שהנבדקים היו סטודנטים ושרובם שירתו בשירות כלשהו, מעידה על כך שמדובר בפרטים שפתוחים (במידות משתנות) לחברה הכללית ולתרבות הישראלית הכללית. למרות פתיחות יחסית זו, ולמרות שלרובם הגדול היו חברים מקבוצות חוץ בעת שירותם, וגם בזמן לימודיהם, נראה כי הם אינם נלהבים לקיום זוגיות עם בני קבוצות חוץ. מגורים משותפים באותה דירה זוכים לתמיכה רבה יותר, אך הנמוכה ביותר מבין כל הקבוצות הנבדקות (אם כי לא בפער גדול מהנבדקים החילוניים). יחד עם זאת, נבדקים דתיים היו המשוכנעים ביותר בכך ששירותם השפיע על נכונותם ליצור חברויות הטרוגניות מבחינת רמת דתיות.

טבלה 1 : השוואת השפעת רמת דתיות על נכונות לחברויות הטרוגניות

הערות:

- נכללו רק תוצאות בהן נמצאה מובהקות ברמת $p < 0.05$.
- נבדקים התבקשו לדרג בסולם ליקארט של 1-5 את רמת החברויות שלהם.
- נבדקים התבקשו לדרג את רמת נכונותם למגורים משותפים/זוגיות עם בני קבוצות חוץ בסולם ליקארט של 1-6.

²⁵ ייתכן שהדבר נגרם בשל העובדה שמדובר במיעוט תרבותי, מה שבהכרח מצמצם את היכולת לבחור חברים מקבוצת הפנים ומחייב יצירת קשר עם בני קבוצות חוץ, הן בזמן הלימודים והן בתקופת השירות. הסבר נוסף, העשוי לחזק השערה זו, הוא כי זהות מובחנת ומובהקת של מיעוט מאפשרת קשר טוב יותר עם קבוצת הרוב. כלומר, ככול שקבוצת המיעוט מרגישה בטוחה יותר בזהותה המובחנת, כך היא מוכנה יותר לקשרים חברתיים עם קבוצת הרוב. להרחבה בנושא זה ראו: Alberto Bisin, Eleonora Patacchini, Thierry Verdier, Yves Zenou, "Bend it Like Beckham: Ethnic Identity and Integration," *European Economic Review*, Vol. 90 (2016), pp. 146-164.

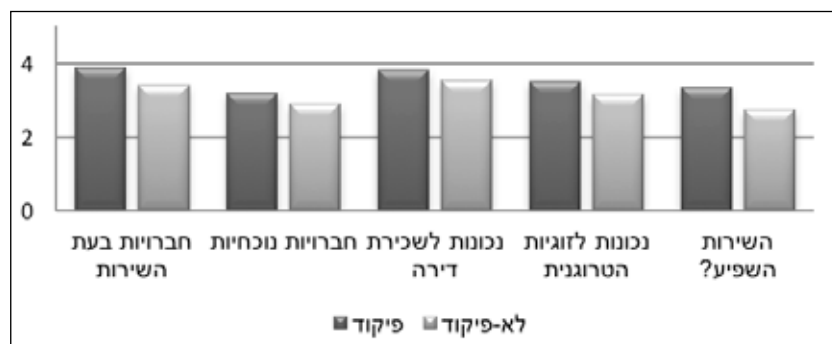
ממצאים מעניינים נוספים קשורים להשערות המחקר בנוגע להשפעותיהם של שירות קרבי וקצונה על היחס לחברי קבוצות חוץ. כפי ששיערנו, לחיילים ששירתו בשירות קרבי ולקצינים יש, בדרך כלל, יותר חברים הטרוגניים גם בזמן השירות וגם לאחריו (בפער גדול יותר בין משרתים קרביים ללא קרביים מאשר בין קצינים לחוגרים), והם גם נוטים לייחס את הקשרים שיש להם עם בני קבוצות חוץ לשירותם הצבאי. אולם הפער המשמעותי יותר נוצר כאשר בודקים חיילים ששירתו בתפקיד פיקודי (לאו דווקא בדרגות קצונה) מול חיילים שלא שירתו בתפקיד פיקודי כלשהו (ראו טבלאות 2, 3, 4). יוצאי צבא ששירתו בתפקיד פיקודי נוטים ליצור יותר חברויות הטרוגניות בזמן השירות ולאחריו, מוכנים יותר למגורים משותפים ולזוגיות עם בני קבוצות חוץ ומייחסים את התנהגותם בפועל לשירותם הצבאי, יותר מאשר יוצאי צבא שלא שירתו בתפקיד פיקודי.

אין הבדל משמעותי בין קצינים לבין חוגרים בנוגע למוכנות לקיום מערכת יחסים עם בני קבוצות חוץ, ולא נמצאה מובהקות בנוגע לנכונות לשכירת דירה בין קצינים לחוגרים או בין חיילים קרביים ללא קרביים. כלומר, ההבדל המרכזי בין בוגרי שירות קרבי וקצינים לבין יוצאי צבא אחרים הוא עצם יצירת חברויות חוצות גבולות חברתיים ותחושתם שעברו שינוי תודעתי משמעותי במהלך שירותם. יש צורך במחקר נוסף כדי להבין טוב יותר ממצא זה, אולם אם מסתכלים על תוצאות אלו לאור הממצאים בנוגע לתפקידי פיקוד, ניתן לשער כי פרטים המגיעים לתפקידי פיקוד (ובכלל זה לדרגות קצונה) מזדהים יותר עם המערכת הצבאית ועם ערכיה מאשר פרטים שלא נשאו בתפקידי פיקוד וקצונה. מכאן שסביר להניח כי תחושותיהם בנוגע ליכולתה של המערכת לשנות את תפיסותיהם החברתיות נובעות מגישה זו למערכת הצבאית ואמונתם בה. דברים דומים ניתן לומר על חיילים קרביים. עם זאת, כאמור, יש לבחון ממצאים אלה באופן מעמיק יותר. בהקשר זה, ראוי להעיר כי כשמונים אחוזים מחיילי ההסדר משרתים שירות קרבי וכי חיילי ההסדר שיוצאים למסלול קצונה עוזבים את המסלול ואינם משרתים ביחידות הומוגניות, אלא מכירים בני קבוצות אחרות ויוצרים אתם קשרי חברות.

טבלה 2: השוואת השפעת תפקיד קצונה על חברויות הטרורניות בזמן השירות וכיום ועל נכונות כללית

טבלה 3: השוואת השפעת תפקיד פיקודי על חברויות הטרורניות בזמן השירות וכיום ועל נכונות כללית

טבלה 4: השוואת השפעת שירות קרבי על חברויות הטרורניות בזמן השירות וכיום ועל נכונות כללית

הערות:

- נכללו רק תוצאות בהן נמצאה מובהקות ברמת $p < 0.05$.
- נבדקים התבקשו לדרג רמת חברות (בשירות וכיום) בסולם ליקארט של 1-5.
- נבדקים התבקשו לדרג את רמת נכונותם למגורים משותפים/זוגיות עם בני קבוצות חוץ בסולם ליקארט של 1-6.

מבדיקת חברויות שנוצרו בזמן השירות ושמירה על קשר עם חברים מתקופה זו, נראה כי נשאלים לא נטו, ככלל, לשמור על קשר לאורך זמן עם חברים כאלה. שמירה על קשר עם חברים מתקופת השירות לא ניבאה חברויות בזמן הלימודים, ולא נמצאה קורלציה בין המשתנים. נראה מכאן כי עצם החברות היא החשובה וכי שמירה על קשר אינה משמעותית בהקשר המחקרי הנוכחי.

מין, מקום מגורים והכנסה לא השפיעו על המשתנים שנבדקו. מכאן שהמשתנה המהותי ביותר המנבא חברויות הטרוגניות מבחינת רמת דתיות בעתיד הוא עצם קיומן של חברויות כאלו בזמן השירות הצבאי. יתרה מזו, יוצאי צבא, במיוחד אלה ששירתו בתפקידים פיקודיים, נוטים להאמין כי שירותם גרם להם להיות פתוחים לחברי קבוצות חוץ יותר מאשר נבדקים שלא שירתו כלל, וסבורים כי השירות גרם להם לשינוי תודעתי. מכאן ניתן להסיק כי שירות הטרוגני ביחידות מעורבות מבחינה דתית (בניגוד לשירות הומוגני במחלקות בני"ש) גורם לנכונות רבה יותר ליצירת קשרים כאלה בעתיד ולשחזור הקשרים החברתיים המוצלחים שהיו בזמן השירות.

דיון וסיכום

ממצאי המחקר מעידים כי למהלך שהחל לאחר שנת 1967 לשילוב דתיים בצה"ל יש השלכות על החברה הישראלית גם בשנת 2017. שירות צבאי עשוי להשפיע על יחסם של המשרתים לחברי קבוצות חוץ. שימוש ב"השערת המגע" יכול לגרום ליוצאי צבא להיות מוכנים לשחזר את חברויות השירות שלהם גם בשלבים מאוחרים יותר בחייהם האזרחיים. נוכחותם המוגברת של חיילים דתיים בצה"ל ונראותם, במיוחד בפיקוד הזוטא, משפיעות על החיילים עצמם ועל אלה המשרתים עמם. עם זאת, השינוי התודעתי אינו גורם ליוצאי צבא, כולל בני ישיבות ההסדר, לשרטט מחדש גבולות חברתיים באופן מלא. נכונות ליצירת קשרים חבריים אינה שווה לנכונות למגורים משותפים או לזוגיות. אולם חשוב לציין כי ההבנה שהחיים באותה דירה מציבים אתגרים אינה מרתיעה יוצאי צבא מעצם יצירתן של חברויות חוצות גבולות. כלומר, כתוצאה מהשירות, יוצאי צבא מקבלים את בני קבוצות החוץ ומוכנים ליצור מרחב קשרים חוצי גבולות חברתיים (בזמן הלימודים). למרות ההבנה של מגבלות הקשר (אולי כתוצאה מהשירות המשותף), אין שלילה מוחלטת שלו וקיימת מוכנות לחברות. ההבנה של מגבלות הקשר אינה גורמת לביטולו, אלא לשחזורו. במובן זה, הניסיון שהחל ב-1968 נוחל הצלחה מעורבת. הדבר תלוי, ככול הנראה, בקיום קשר הטרוגני בלתי אמצעי בזמן השירות.

בנוסף לכך נראה, כי יוצאי צבא, ובכללם יוצאי ישיבות ההסדר, משוכנעים בהשפעתו של השירות על תחושותיהם ועל תפיסותיהם החברתיות. זוהי נקודה חשובה, שכן נראה שהאמונה בכוחה של "השערת המגע" היא המהותית כאן, גם

אם בפועל אין לה תמיד ביטוי. זהו גם ממצא אופטימי: ישראלים רבים חוששים שהשסע הדתי-חילוני מעמיק ומפלג יותר ויותר את החברה הישראלית, והחשש מפני חיילים דתיים, במיוחד ביחידות הלוחמות, מושפע מכך. ממצאים אלה נראה כי השסע אינו קשה לאיחוי עד כדי כך. כל עוד קיימת נכונות לקשרים חברתיים, יוצאי צבא עשויים לשמש ראש גשר חברתי בנוגע לשסע זה. יש צורך במחקר נוסף כדי להבין כיצד ניתן לעשות זאת. מבחינה זו, נראה כי הקמת ישיבות ההסדר, וההבנה כי לאחר 1967 יש לנסות ליצור קולקטיב באופן אקטיבי, נושאות פירות. ברם, ממצאים אלה מדגישים כי יחידות הומוגניות מבחינה דתית, כמו מחלקות בני"ש, בהן אין מגע בין קבוצות אוכלוסייה שונות, אינן שותפות לתהליך זה באופן מלא. אמנם, ישיבות ההסדר הן שיזמו את השינוי, אולם ההסתגרות ביחידות הומוגניות אינה מאפשרת שימוש ב"השערת המגע", ולכן היא מונעת את התוצאה שנצפתה במחקר. בהקשר זה ראוי להעיר כי תלמידי ההסדר אינם תמיד שבעי רצון ממסלול שירותם, במובן זה שהם מבינים ששירות הומוגני פוגע ביכולתם להכיר את החברה הישראלית וכי שירותם המקוצר אינו בהכרח מוצדק.

ממחקרים וסקרים קודמים ברור כי בראייה לאחור, בוגרי מסלול ההסדר מכירים במגבלותיו ומתלבטים אם אכן יש הצדקה לשירות ההומוגני.²⁶ השינויים שחלים היום במסלול זה, דוגמת הארכת השירות (במסלולי השסדר²⁷ ושילובים) ושירות הטרונגי יותר (כיתה של תלמידי הסדר בתוך מחלקה הטרונגית), מעידים על כך שהמסלול עצמו מבין שעליו להשתנות, אם ברצונו לעמוד במטרותיו שלו – שירות משותף.

חיילים דתיים בכלל וחיילי הסדר בפרט מעוניינים להיות חלק מהקולקטיב הישראלי. בניגוד למכילות הקדם צבאיות התורניות, מסלול ההסדר מעולם לא שאף לקדם חיילים דתיים בשורות הפיקוד של צה"ל או לעודד קריירה צבאית. ההפך הוא הנכון. המסלול עודד שירות משמעותי, תוך העברת מסר ברור לפיו בתום השירות הסדיר יש לשוב לספסלי הישיבה ולאחר מכן להמשיך ולתרום לחברה כאזרחים שמילאו את חובתם הצבאית. זאת, במיוחד נוכח העובדה שהיוצאים למסלול קצונה עזבו את המסלול – אפשרות שנתפסה כפחות רצויה. הדגש היה תמיד על יצירת אפשרות מוצלחת לשירות משותף. בוגרי ההסדר מבינים שכדי לעשות זאת, עליהם להשקיע מאמץ ולהיות חלק מהקולקטיב, גם במונחים של נשיאה בנטל. השירות ההומוגני אינו מסייע לכך.

תרומתו של ההסדר במובן זה הייתה בכך שהוא סלל את הדרך לשירות הטרונגי מוצלח של חיילים דתיים (בעיקר בשנות התשעים של המאה העשרים). ללא

26 רוסמן, "מקומה של הציונות הדתית בצה"ל: מבט מבפנים"; חיים אקשטיין, "הסדר בגרפים",

עולם קטן 403, פרשת חקת, ו' תמוז תשע"ג, עמ' 10–11.

27 מסלול הנהוג בישיבת "מאיר הראל" במודיעין ואורך שש שנים במקום חמש.

שיטת ההסדר, הבנת צרכיהם של חיילים דתיים, וההכרה בכך שללא התחשבות באילוצים דתיים חיילים אלו לא יתגייסו, לא היה אפשר להגיע למצב שבו חיילים דתיים מתגייסים ומשרתים שירות הטרוגני אמיתי. יכולתם של החיילים הדתיים לשרת כמיעוט מוכר, מאפשרת את התהליך שנוצפה במחקר, כפי שתואר לעיל. כך, למרות שנראה כי המסלול עצמו אינו תורם באופן ישיר לסגירת שסעים, סביר להניח שבלעדי ההסדר, התהליך לא היה מתרחש כלל.